

Տարեգիրը Հատորի նախաքանոմ նշում է, որ իր «Պատմություն» 111 Հատորում նա խոսում է Արդուլ Ազիզ սուլթանի և նրա սուլթանության շրջանի [1277—1293 (1661—1876) թվականների] դեպքերի մասին։ Հիշատակում է, որ Հատորի նյութերը շարադրելիս իրեն ազդույր ունեցել է։ 1. «Գրությունների գանձարանի» որոշ փաստաթղթեր և հին գրություններ։ 2. Տարեգիր էսադ էֆենդիի որոշ գրությունները, 3. 1247 (1831) թվականից հրատարակվող «Թաքվիմ-ի վեջախա թերթի համարները և այլն»։

Այս Հատորը տպագրվել է 1292 (1875) թվականին պետական տպարանում։ Հատորում տարեգիրը մեծ տեղ է հատկացնում (մոտ 120 էջ) հունական ապստամբության հետ կապված դեպքերին։ Նա մանրամասն խոսում է հունական հարցի վերաբերյալ մեծ պետությունների դեսպանների անվերջ խորհրդակցությունները, ներկայացված թաքրիքների մասին, հաճախ նույնությամբ մեջ բերելով դիվանագիտական բանակցությունների վավերագրերը, օսմանյան կառավարության պատասխանները, փաղիշահի հաթթ-ը հյումայունները և այլն։

Երրորդ Հատորում գրեթե չկան անմիջականորեն մեղ հետաքրքրող նյութեր Հայաստանի և Անդրկովկասի վերաբերյալ։ Ուստի թարգմանաբար տալիս ենք միայն փոքր հատվածներ, որոնք բնորոշում են Օսմանյան երկիրը այդ տարիներին։

* * *

Երկրի մարդահամարի մասին հատվածում տարեգիրը խոսում է Օսմանյան երկրում մարդահամարի անհրաժեշտության մասին, մանավանդ վերջին՝ հունական և ռուսական պատերազմներից հետո ստեղծված պայմաններում։ Տարեգիրը ասում է, որ մինչ այդ երկրում մարդահամար գրեթե չի կատարվել։ Որոշվում է մարդահամար կատարել նախ Ստամբուլում և ապա երկրի մյուս մասերում։ Ուշադրով է հետևյալ հանգամանքը։ «Որպեսզի [մարդահամարը] ժողովրդին վատ գործ չլիքա, դրան մասնակից են դարձնում շարիաթի պաշտոնյաներին։ Այդ սովորությունը շարունակվում է մինչև վերջին ժամանակները։ Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ստամբուլում անհրաժեշտ է լինում կարանտին հաստատել, այդ դործի համար նշանակվում են նշանավոր ուլեմաներից Աբդուհաք էֆենդին և տարեգիր էսադ էֆենդին։

Մարդահամարից դուրս են մնում Ադանան (էլյաթթը) և մի քանի հեռավոր էլյաթթներ Արևելյան Անատոլիայում։

Մարդահամարի նյութերը կարգի բերելու համար կազմակերպվում է հատուկ վարչություն՝ «նեզարեթ»։

Մարդահամարի նյութերից պարզվում է, որ գինվորներից բացի, մուսուլման և ոչ-մուսուլման տղամարդկանց թիվը հասնում է մոտ հինգ միլիոնի (չհաշված մարդահամարից դուրս մնացած շրջանները)։

Տարեգրի վկայությամբ, իր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ մարդահամարից հետո, վերջինի շրջանում խոսակցություններ են եղել այն մասին, որ ցուցակագրված բնակչությունից, տասներորդական հարկից բացի, դանակվեն միատեսակ պիսաշարի՝ լուրաքանչյուր շնչից տարեկան միանվազ 150 դուրուշ։ Հաշվել են, որ այդ հարկից ստացված եկամտով պետության ծախսերը

ժածկելուց հետո կազմեանա 196 հազար քիսե, որը կհատկացվի փաղիշահական հրամանադրով կատարվելիք ծախսերին:

Ազաննիված ճաշկերի ներումը: Բուսական և իրանական պատերազմների կապակցությամբ իրրև վարձատրություն Բումելիի և Անատոլիայի բնակչության կրած նեղություններին, որոշվեց ներել որոշ տարիներից ի վեր չլցանված հարկերը: Այդ զրամարը հասնում էր 30 հազար քիսե ակնի, որի մեծ մասը կազմում էին ոչ-մուսուլման բնակչության վրա բարդված ոգելից խմիչքների տուրքերը:

(Հատ. III, էջ 145—146)

Տարեկիրը պատմելով Դիարբեքիրում և այլ վայրերում վալիների և այլ պետական պաշտոնյաների՝ ժողովրդի նկատմամբ զործադրած բռնությունների ու անիրավությունների մասին, բերում է Մահմուդ II սուլթանի ֆերմանը, որը զերվել է իրրև պատասխան այդ թաքերին:

Ինչպես էրուրտուղ փաշայի հեռացմամբ Անատոլիայում բռնություններ չի վերանա: Անատոլիայի ժողովրդի վիճակը շատ ծանր է: Քանի դեռ աղքատները այդ վիճակում են, մեր օսմանյան պետություններ փորձանքներից չի կարող ազատվել: Մեր կրած նեղությունների և հոգսերի պատճառը աղքատների լացն ու կոծն է: Դու և մյուս պաշտոնյաները ձեռք-ձեռքի տված պետք է աշխատեք և ջանաք թելվեացնել այդ բռնություններն ու անիրավությունները: Մինչև որ աղքատների բարեկեցությունն ու անվտանգությունը չապահովվի, պարզ է և ակնհայտ, որ ամեն մի գործ դժվարությունների և խռչընդոտների կհանդիպի, իսկ այդ բոլորի պատճառը բռնությունն է:

...Այս իմաստալի հրամանի և ֆերմանի համաձայն վեբիները խորհրդակցեցին, որպեսզի գտնեն բռնությունների պատճառները... Ես կարծում եմ, որ այդ ժամանակի պահանջների բերմամբ, Օսմանյան երկրում արդարության մասին ֆերմաններ հրատարակելուց բացի այլ միջոցներ գտնել չեն կարողացել: Այդ վիճակը առաջացել էր այն բանի հետևանքով, որ քաղաքացիական վարչությունը ամուր հիմքերի վրա չէր դրված և երկրում դեռ շարունակվում էր իլլիդամի սխտեմը²⁶, իսկ նման ֆերմանների հաճախակի հրատարակումը թուլացնում էր նրանց ուժը և վերածում սովորական հրամանի: Դրանից բացի, այդ ֆերմանները տեղերը հասցնող պաշտոնյաների ճանապարհածախսերը, նրանց համար իրրև փոխադրամիջոց ծառայող անասունների վարձը և մյուս քաշիւրների²⁷ ծառայության ծախսերը բարդվում էին աղքատների վրա, այնպես որ բռնությունների դեմ ձեռք առնված միջոցները նոր ճնշումների

պատճառ էին դառնում: Այդ պայմանները մեծ մասամբ շարունակվել են մինչև թանգիթաթը («թանգիթաթ-ի հայրիլն»)²⁸:

Դեպքեր Վանում: Այդ ժամանակ Վանի մյուսթասարիֆ միր-միրան²⁹ Թեմուր փաշայի ապստամբության պատճառով, էսադ փաշան նրա դեմ զորք ուղարկելով ցանկացել էր նրան Վանից դուրս հանել: Սակայն այն պահին, երբ շարունակվում էր լարված դրությունը Բաղդադի և Ալեքանիայի հետ, մի այլ դժվարություն շատեղծելու համար Բարձրագույն Դռնից հայտնեցին էսադ փաշային, որ այդ գործը հետաձգի... Ի վերջո Թեմուր փաշան պաշտոնից ազատվում, և Վանի սանջաքը միացվում է էրզրումի էյալեթին:

(Հատ. III, էջ 151)

[«ԹԱՔՎԻՄ-Ի ՎԵՔԱՅԻ» ԹԵՐԹԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ]

Այս թերթի հրատարակության մասին տրված ֆերմանից.
«Քայմաքամ փաշա.

Վաղուց ի վեր իմ ցանկությունն է եղել կարգավորել այդ հարցը: Բայց քանի որ դրա ժամանակը դեռ չէր եկել, լուում էի, գործը թողնելով հարմար ժամանակի: Ահա, փառք Աստծո, կարգը և ժամանակը եկել է, և այդ գործն էլ ոչ մի բանով հակառակ չէ մեր շարիաթի կանոններին և, դրանից բացի, վարչական տեսակետից ունի շատ օգուտներ, որը հաստատված է բոլորի կողմից:

Ինչպես հայտնված է ձեր թաքրիրում, այդ գործին հսկելու համար թող նշանակվեն էսադ էֆենդին և Սայիդ բեյը...»:

Մինչև 1247 (1831) թվականը նվիրական ֆեթվայի կողմից թույլատրված դրբերն ու ռիսալենները³⁰ տպագրվում էին, բայց թուրքերեն լեզվով թերթեր չէին հրատարակվում: Ժամանակի ընթացիկ դեպքերի և լուրերի մասին ժողովրդին տեղյակ պահելու համար սկսեց հրատարակվել «Թաքվիմ-ի վեքայի» («Դեպքերի օրացույց») անունով թուրքերեն թերթը տարեկան 120 դուրուշ արժողությամբ:

Թերթի անունը տվել է ինքը՝ սուլթան Մահմուդը: Տարեգիր էսադ էֆենդին կառավարում է նոր տպարանը: Բոլոր կարևոր պետական ծառայողները, քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաները բաժանորդագրվում են թերթին: Շաբաթաթերթը լույս է տեսնում 5000 օրինակով:

(Հատ. III, էջ 156—157),

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ ՈԶ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԴՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՅԼԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ
է ՏՐՎՈՒՄ

Այս մասին տրված փաղիշահական ֆերմանում ասված է, «Իմ փաղիշահական ցանկությունն է ապահովել մեր Օսմանյան երկրում բնակվող ու իսլամական շարիաթի և մեր փաղիշահական ար-զարադատության ստվերի ներքո գտնվող բոլոր ուսյաների բարեկեցությունը և պաշտպանել նրանց քայքայումից և ցրումից: Մեր սերը անպակաս է եղել ուսյաների նկատմամբ, նրանց ապահովու-թյան համար անհրաժեշտ բոլոր միջոցների գործադրումը միշտ եղել է մեր ցանկությունը»:

Պատրիարքները, մետրոպոլիտները և առաջնորդները հա-մարվում են բերաթ²: ունեցող ծառայողներ և նրանք պարտավոր են մյուս ուսյաներից ավելի շատ հավատարմություն ցույց տալ: Պատրիարքների վկայության և երաշխավորության հիման վրա նշանակված և Անատոլիա ու Ռումելի ուղարկված մետրոպոլիտնե-րին ու առաջնորդներին պատրիարքները պետք է պատվիրեն, որ իրենց ծառայած վայրերում պաշտպանություն ցույց տան ուսա-ներին, աղոթեն մեր կալսերական իշխանության համար և նրա փառքն ու եռանդը ապահովող վերաբերմունք ցույց տան:

Կաթոլիկ ազգի³՝ Ղալաթայի և Բերայի կալվածքները իրենց տերերին վերադարձնելու, ինչպես նաև Բոսֆորի նրանց ամառա-նոցները վերադարձնելու մասին նրանց ներկայացրած դիմումները բավարարելու համար հատուկ պաշտոնյաներ են նշանակվում:

(Հատ. III, էջ 163—164)

«ԹԱՐԻԿ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԶՈՐՐՈՐԳ

Տարեգիրը նշում է, որ այս հատորի համար ևս օգտագործված են այն աղ-բյուրները, որոնք հիշատակված են նախորդ հատորում: Հատորի հիմնական նյու-թը 1248 (1839) թվականից հետո նդիպտոսում ծավալված դեպքերը և Անդիաթի ու Ռուսաստանի ղիվանագիտական բանակցություններն են:

Այդ թվականներին Եգիպտոսի Մեհմեդ Ալի փաշայի ծառա-յության մեջ կար Պողոս [Նուբար] անունով մի հայ, որը Ստամբուլի բարձր ֆերմանով թարգմանի պաշտոնով ուղարկվել էր Եգիպտոս: Այդ ժամանակ հաղվագլուտ էին օտար լեզուներ իմացող մարդիկ: Պողոսը, լավ ծանոթ լինելով ընթացիկ դեպքերին և ժամանակի